

צידוק תאולוגי למשנה לאומית-משיחית: מפעלו של הרב צבי יהודה קוק

הרב צבי יהודה קוק (להלן: הרצי"ה) צמח מתוך חוג של הוגים שהתרכזו סביב אביו, הרב אברהם יצחק הכהן קוק (להלן: הראי"ה). הנודעים ביניהם היו הרב יעקב משה חרל"פ והרב דוד כהן ('הנזיר'). הוגים אלה נותרו, רובם ככולם, בד' אמותיהם, ועיקר פועלם היה ביצירת תשתית רעיונית-מיסטית לפרשנות משיחית של מאורעות ההווה, ואילו הרצי"ה היה מנהיג פוליטי וכריזמטי. דמותו מתקשרת להנהגה הרוחנית של גוש-אמונים,¹ אולם השפעתו על דורות של תלמידים-מעריצים חורגת מן ההקשר של המאבק על שלמות הארץ בתקופה נתונה. עובדה היא שחלק-הארי של גוף 'רבני הציונות הדתית' נמנים עד ימינו אלה עם תלמידיו המובהקים של הרצי"ה. בדיון זה אני מבקש להציג את עיקרי גישתו של הרצי"ה ולעמוד על העקרונות של מנהיגותו הכריזמטית.

1. על גוש-אמונים ועל מנהיגותו של הרצי"ה במיוחד, ראו: צ' רענן, *גוש אמונים, תל-אביב 1980*; ד' רובינשטיין, *מי לה' אלי: גוש אמונים, תל-אביב תשמ"ב*; Ch. S. Liebman and E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, Berkeley, Los-Angeles and London 1983, pp. 200-206; E. Don-Yehia, 'Jewish Messianism, Religious Zionism and Israeli Politics: The Impact and Origins of Gush Emunim', *Middle Eastern Studies*, 23 (1987), pp. 215-234; בהרחבה ובסודיות בעבודותיו של גדעון ארן. ראו: 'מציונות דתית לדת ציונית: שורשי גוש אמונים ותרחבות', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"ז, עמ' 213-365; G. Aran, 'From Religious Zionism to Zionist Religion: The Roots of Gush Emunim', *Studies in Contemporary Jewry*, 2 (1986), pp. 116-143; Idem, 'Redemption as a Catastrophe: The Gospel of Gush Emunim', in: E. Sivan & M. Friedman (eds.), *Religious Radicalism and Politics in the Middle East*, Albany 1990, pp. 157-175; Idem, 'Jewish Zionist Fundamentalism: The Bloc of the Faithful in Israel (Gush Emunim)', in: M. Marty & S. Appleby (eds.), *Fundamentalisms Observed*, Chicago & London 1991, pp. 265-344; Idem, 'The Father, the Son, and the Holy Land: The Spiritual Authorities of Jewish-Zionist Fundamentalism in Israel', in: S. Appleby (ed.), *Spokesmen for the Despised Fundamentalist Leaders in the Middle East*, Chicago & London 1997, pp. 294-327

השראה שמיימית

קשה להבין את השפעתו המופלגת של הרצי"ה במנותק מתפיסת המנהיגות עצמה בחוג הראי"ה ועמדה בסימנה של הכריזמה. מ' נָבַר הגדיר את הכריזמה כ'סגולה של אישיות הפרט, אשר הודות לה הוא מובדל מבני־תמותה רגילים, ונוהגים בו כאילו ניחן בסגולות על־טבעיות, על־אנושיות, או לפחות בסגולות ספציפיות יוצאות־דופן במיוחד'.² מנקודת־ראות דתית, ההשראה השמיימית היא מאפיין חשוב של המנהיגות הכריזמטית, וחוג הראי"ה אכן ייחס השראה כזאת לראי"ה והניח אגב כך יסודות לתבנית המנהיגות שהתגלמה בדמותו של בנו הרצי"ה.

הראי"ה ראה את עצמו שליח של ההשגחה האלוהית.³ הוא ניחן בוודאות פנימית מפליגה, וייחס לתכונותיו האישיות ולפעולותיו השפעה החובקת עולם ומלואו (והדעת נותנת שהושפע בעניין זה עד מאוד מדמותו של 'הצדיק' בחסידות). יעדו על כך הדברים הבאים שיצאו מתחת עטו:

מטבעי אני נתבע לעשות כל הדברים לשם פעלם, ולדבר במ לשמם, וכל מיני הפניות, ופגמי המחשבות והרצונות, הנם אצלי רק צדדים חיצוניים, שאם אתחזק באמונה גדולה בסגולת אור נשמתי, המאוחדת עם ענוה טהורה, אז אנצח את הכל, ואור ד' יאיר עלי, בבהירות והרחבה, ואוכל לדבר דברי אמת בלי שום פחד, ובלא שום משא פנים בעולם.⁴

סוף הפסקה חושף את המקור המרכזי שהפריה את תכונותיו הכריזמטיות של הראי"ה: הזיקה לנבואה. תחושת המימוש של העולם המשיחי הביאה אותו לגלות בנפשו את אותות הנבואה.⁵ תלמידיו־חבריו מתארים את ההתוודעות אליו ואת היניקה ממנו

2. מתוך מבואו של ש"נ אייזנשטדט לספרו של מ' ובר, על הכאריזמה ובניית המוסדות, ירושלים תש"ם, עמ' יב. והשוו להערותיו הראשוניות של אריה פישמן, 'סמכות כריזמטית בהתהוות היהדות האורתודוקסית המודרנית', בתוך: ז' ספראי וא' שגיא (עורכים), בין סמכות לאוטונומיה, תל־אביב 1997, עמ' 284-285. דיון זה מבוסס על ספרי הצינונות הדתית בין היגיון למשיחיות, תל־אביב תשנ"ט, עמ' 53-62.
3. ראו: מ' פרידמן, חברה ודת: האורשודוקסיה הלא ציונית בארץ־ישראל תרע"ח-תרצ"ז, ירושלים תשל"ח, עמ' 91.
4. מתוך שורת פסקאות שהיו אמורות לשמש כהקדמה לאורות הקודש, חיבורו של הראי"ה, והרב הנזיר החליט שלא להדפיסן. והשוו לדברי הרב בערפלי טוהר: 'הזיכוכים שאני מזכך את עצמי, את מחשבותי, רעיונותי, מידותי והרגשותי, הם יהיו זיכוכים כוללים לכל העולם כולו' (מהדורת 'י שילת, ירושלים תשמ"ג), עמ' לב. וראו: 'אביב', 'היסטוריה צורך גבוה', בתוך: מ' ברא־שר (עורך), ספר היובל לרב מרדכי ברויאר, ירושלים תשנ"ב, עמ' 740-741.
5. בפסקאות שלא נדפסו מופיעה גם זו: 'אקשיב ואשמע מתוך מעמקי נשמתי, מתוך רגשי לבבי / קול אדני קורא, ואחרד חרדה גדולה / הככה ירדתי, כי לנביאי השקר אהיה, לומר / ד' שלחני,

ומתורתו במינוח של התגלות שמימית. הרב יעקב משה חרל"פ השתמש בתיאור הסתופפותו בצל הראי"ה בביטוי 'רשמי קודש ותענוגים שמימיים'.⁶ הרב הנזיר תיאור את התוודעותו לראי"ה, בשלהי שנת תרע"ה, במילים אלה:

על משכבי לא שכב לבי. גורל חיי היו על כפות המאזנים. והנה בקר השכם ואשמע קול צעדים הנה והנה, בברכות השחר, תפלת העקדה, בשיר וניגון עליון, משמי שמי קדם, וזכר לנו אהבת הקדמונים, ואקשיב, והנה נהפכתי והייתי לאיש אחר. אחרי התפלה, מהרתי לבשר במכתב, כי יותר מאשר פללתי מצאתי, מצאתי לי רב.⁷

תיאור המטמורפוזה האישית של הנזיר ('נהפכתי והייתי לאיש אחר') שאול מדברי הנביאים.⁸ ואכן, הנזיר סבר שהראי"ה מבטא את גילוי הנבואה בדורנו, 'יהא מובנה אשר יהא, ולכן הוא מגלה את מהלך ההשגחה למקורביו. 'הננו בימות המשיח', כתב הנזיר, 'תקופת הגאולה התחילה. משיח בא, בא, בגילוי שכינה, באור גילוי עליון, ואין מכיר, ואין יודע. כולם כמו מסכה על עיניהם, מאחורי המסך, מבלי דעת, ומבלי הבין את אשר לפניהם. רק מרן, רוח אפינו שליט"א, הוא נשמת התחיה, הוא היודע, הוא החוזה'.⁹ הטענה לנבואה היא ללא ספק סממן מובהק של הכריזמה.¹⁰

ולא נגלה לי דבר אדני / ואשמע קול נשמתי הומה / ספחיו נבואות הנה צומחות, ובני נביאים מתעוררים / רוח הנבואה הולך ושט בארץ, מבקש לו מפלט / דורש לו גיבורים מלאי עזו וקודש / הם ידעו לכלכל דבר, האמת לאמתה יגידו / יספרו איך נגלה להם דבר ד' / לא ישקרו ולא יחניפו, את רוחם באמונה יוציאו'. פסקה זו נדפסה בספרו של א' רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 166.

6. יעקב משה חרל"פ, 'הד הרים, ירושלים תשי"ג, עמ' ז. וראו מאמרה של ג' בתי-הודה באנציקלופדיה של הצינונות הדתית, ב, י' רפאל (עורך), ירושלים תש"ך, עמ' 374.

7. הרב דוד כהן, מבוא לאורות הקודש, א, ירושלים תשכ"ג, עמ' 18.

8. על-פי שמואל א, י:ו 'צלחה עליך רוח ה', והתנבית עמם, ונהפכת לאיש אחר'.

9. הרב דוד כהן, 'מגילת סתרים' (זכרונות נזיר האלקים), נזיר אחיו, א, הרב ש"י כהן ואחרים (עורכים), ירושלים תשל"ח, עמ' רפח-רפט. הנזיר דן בהתמקדותה של המחשבה היהודית החדשה בנבואה: 'הלאומים החדשים עברו מהלשון לארץ, תחית חיי ישראל החדשים, "המשיחיים", אחזו באידיאלי תוכן הנבואה, לכל העולם, אבל לא הגיעו כולם לנבואה כשהיא, שבאמת כלם קשורים זה בזה, שירת הנביאים, ותכן צדקם ואמתם, ואהבת לאומיות ארצם, הכל חד בשפע גילוי הנבואה כשהיא, שכולה שירת הבינה העליונה, צדק עליון, וחסד חן השיר. וזוהי נפתחת ע"י מרן שליט"א בירושלים עיה"ק' (פסקה שנדפסה בברקאי, ד [תשמ"ז], עמ' 359). על הנבואה כגורם מרכזי בחוג הראי"ה ראו: א' רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 166-167; א' שביד, "מיסטיקה נבואית" בהגות היהודית של המאה העשרים, דעת, 29 (תשנ"ב), עמ' 103-105; ד' שוורץ, אמונה על פרשת דרכים, תל-אביב תשנ"ו, עמ' 196; א' שביד, 'נבואה מתחדשת לעת ראשית הגאולה', דעת, 38 (תשנ"ז), עמ' 83-103. בויקתו של הרב הנזיר לנבואה עסקתי בהרחבה בחלק השני של ספרי הצינונות הדתית בין היגיון למשיחיות.

10. ובר, שם, עמ' 158.

לאחר מותו של הראי"ה עדיין נותרה נוכחותו בחזקת גורם פעיל בתחושה של חוג ההוגים האמור, כדברי הרצי"ה בהספד שנשא על אביו בהיכל ישיבת מרכז-הרב: 'אבא ז"ל, משגיח עלינו, בישיבה, ובמדינה, ובמצב כלל ישראל. בלי שום ספק.'¹¹ ברוח דומה ציין הרצי"ה במבוא לספר אורות, שהחיבור הופיע בשנת תרפ"א, 'עם ראשית בואו [של הראי"ה] בדבר ד' לחזרת שכינתו וכוננות מלכותו ירושלימה.'¹² גם כאן ניכרת בסגנונו של הרצי"ה הזיקה לנבואה.

זאת ועוד: תלמידי הרצי"ה סבורים עד היום כי הבנתם של דברי הראי"ה מצריכים אישיות מיוחדת; הדרישה החשובה לאישיות כזאת היא אמונה בהתגלות שמיימית ל'מעולים שבחכמי הדורות'.¹³ הרצי"ה ותלמידיו היו סמוכים ובטוחים כי התרופפות התמיכה בפרשנות המשיחית למאורעות הדור, כלומר התרופפות הביטחון ב'קץ המגולה', יסודה ב'שטחיות בה עסקנו במשנה גדולה זו, בתורתו של הרב [הראי"ה], שנשלח לברר ולייסד אמונה זו לא לדורו בלבד, כפי שיש הסוברים, אלא אדרבה להורות את דורותינו אלה, יותר מכל דור שקדם לנו, כפי שהולך ומתברר יותר ויותר מתוך המשברים והמחשכים'.¹⁴ קשה אפוא להגזים בתפיסת דברי הרב בעיני תלמידים ותלמידי-תלמידים כתוצאה של השראה שמיימית.

בניגוד לרב הנזיר, שהתלבט בשאלת מציאותה הממשית של הנבואה כיום, היה הרצי"ה סמוך ובטוח שהנבואה מתגשמת כאן ועכשיו. כל-כך, מפני שהמאורעות ההיסטוריים והא-היסטוריים מחייבים לעתים את הופעת ההתגלות השמיימית, וזו מופיעה אף שהדבר אינו ניכר בחיים השוטפים. ירמיהו הנביא לא העיד על עצמו שהיה בגדר 'חווה'. אולם מאורעות תקופתו קבעו שאכן כך היה. ובניסוחו של הרצי"ה, 'מתוך גילוי הופעת רוממות ההנהגה האלוקית בכלל ישראל ובסדר הגאולה, מופיעים

11. מתוך התורה הגואלת: שיעורים שנאמרו על ידי הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל, ח"א שורץ (עורך), ירושלים תשמ"ג, עמ' מח (הדברים נאמרו בג' באלול תשל"ו).

12. הראי"ה קוק, אורות, ירושלים תשכ"ג, עמ' ז.

13. למשל: 'אך דבר אחד יש לדעת: אין לבוא בשעריו [של הראי"ה] אלא באמונה גדולה. בפני קטני אמנה, מאמינים למחצה ולשליש, השערים סגורים. אלה ישובו נבוכים כלעומת שבאו. רק מי שמוכן לקבל על עצמו אמונה גדולה, כקריאתו המתמדת של הרב, בבחינת "הבו גודל לאלוהינו", אמונה בקדושתה של כנסת ישראל, בנשמתה האלוהית, בהתערבות האלוהית המתמדת בדרכי ההיסטוריה העולמית, ביד אלוהים המכוונת את תנועותיה הרוחניות של האומה הישראלית, בחוסר המקריות שבכל גילויי ההיסטוריה הישראלית, בהופעת רוח הקודש לדרגותיה בבית מדרשם של המעולים בחכמי הדורות, רק מי שלבו פתוח לכל גילויי האמונה ימצא מרגוע לנפשו באורות הקודש של הרב ז"ל. שימוש חלקי במשנתו של הרב בידיים של קטני אמנה לצרכים אישיים או ציבוריים מצומצמים כביכול, הוא חילול קודש של דמותו הטהורה. רק לשומר אמונים פתוחים השערים לרווחה' (הרב יהודה עמיטל, המעלות ממעמקים, ירושלים והר עצינן תשל"ד, עמ' 115).

14. הרב צבי ישראל טאו, לאמונת עתנו - קיום להבנת התקופה, ב, מ' הס, י' דיאמנט וו' נוימן (עורכים), ירושלים תשנ"ה, עמ' עה.

מצבים יוצאים מן הכלל.¹⁵ הפרשנות המשיחית מחייבת אפוא את הופעת הנבואה בדור 'נורמלי' לכאורה.

דברים אלה, שנאמרו בשנת תשכ"ז, לאחר מלחמת ששת הימים, משקפים את דרכו של הרצי"ה גם לאחר מכן. 'אנו חוזרים עתה לארץ התחייה, לארץ החיים, זכינו לקיום חזון יחזקאל "התחייה העצמות האלה" (לג ז). חזון יחזקאל - בקעה, מלאה עצמות, ובכוח הנבואה, בכוח השראת השכינה, קמים לתחיה'.¹⁶ התממשות הגאולה מחייבת אפוא, לשיטתו, את חזרת הנבואה לעם ישראל, ומכאן שהמנהיג פועל בכוח ההשראה האלוהית.

נקל לומר שהרצי"ה מיצה את ההשתמעויות המעשיות הנובעות מהתשתית הרעיונית שהכינו קודמיו, הוגי חוג הרא"ה, ומנהיגותו נתפסה כתוצאה ישירה של בחירה שמיימית. הוא השכיל לנסח את רעיונותיו בסגנון פופוליסטי, בעיתונות ובשיעורים לפני תלמידים, ובכך ביסס את מנהיגותו בציבור הדתי-לאומי. להלן ניוכח לדעת שהרצי"ה עצמו עיגן את מעמד המנהיג במערך אונטולוגי של המציאות כולה. נפנה כעת לניסוח עיקרי רעיונותיו של הרצי"ה ולבחינת השתמעויותיהם.

עם קדוש: לאומיות מיסטית

תפיסתו הלאומית של הרצי"ה נבעה במישרין מהאקלים הרעיוני של חוג הרא"ה. כאביו, כך הרצי"ה הפנים את מערכת המונחים של ר' יהודה הלוי כהווייתה, תוך התאמה למצב הלאומי החדש: כשם שיהודי שונה מגוי כך גם עם ישראל הוא הוויה עצמאית, השונה מאומות אחרות; כאביו, כך הרצי"ה השתמש במונח הקבלי 'כנסת ישראל' כדי לציין את הלאומיות האורגנית, תפיסת הלאום בגדר גוף חי הנושא את עצמו.¹⁷ בדומה לרב חרל"פ, גם הרצי"ה פירש את מערכת המונחים של ריה"ל כהצבת ח"ץ קיומי וערכי בין ישראל לאומות: 'הענין האלוהי היחיד והמיוחד שלו [של עם ישראל], של עם לבדד ישכון ובגוים לא יתחשב';¹⁸ 'התיחדות מין של נפש ישראל

15. ארץ הצבי: רבנו הרב צבי יהודה הכהן קוק זצ"ל במערכה על שלמות ארצנו, בית-אל תשנ"ה, עמ' יב.

16. הרצי"ה, 'להלכות ציבור', לנתיבות ישראל, ג, ירושלים תשנ"ז, עמ' שד-שה. הדברים נאמרו בטקס נחמת אבן-הפינה ליישוב שילה בתשל"ח.

17. על כך הרחבתי במאמרי 'ייחודו של עם ישראל בהגות הציונית-הדתית', בתוך: א' שגיא, ד' שוורץ (עורכים), מאה שנות ציונות דתית, [בדפוס].

18. הרצי"ה, אור לנתיבותי, ח"י שטיינר ו"א קלונסקי (עורכים), ירושלים תשמ"ט, עמ' ס. על השימוש במונח 'העניין האלוהי' בכתבי הרצי"ה, ראו להלן, והשוו: ד' שוורץ, ארץ הממשות והדמיון, תל-אביב תשנ"ז, עמ' 106-107. על הרב חרל"פ, ראו שם, עמ' 92.

לעומת מדרגות האדם וצלם דמותו.¹⁹ אולם בשונה מסגנונו הפיוטי והרבגוני של הראי"ה היו ניסוחיו של הרצי"ה פסקניים ונוטים לפשטנות, והתרחקו, בדרך-כלל, מהערפל המטפסי של האב ומהמעמקים המיסטיים של הרב חרל"פ. דומה כי עובדה זו נבעה במישרין מהאינטרס הציבורי של הרצי"ה, שפנה לקהל רחב והשתמש תדירות בתקשורת הכתובה להפצת רעיונותיו.

כבר בצעירותו הפנים הרצי"ה את גישת הפסיכולוגיה של העמים. כך, למשל, הוא חושף במאמר ביכורים את השפעתה של גישה זו, שנתנסחה בבירות בכתביהם של מוריץ לצרוס וְהָרְמָן שטיינטל, שני הוגים שהושפעו מגישתו הלאומית האורגנית והמיסטית של הָרְדֵר.²⁰ אולם תחת הייחוד המוסרי של עם ישראל כאפיון פסיכולוגי-לאומי, שהגה, למשל, לצרוס, הציג הרצי"ה את עצם ההכרה באלוהות הטמירה בבחינת מניע אימננטי ואחדותי של המציאות כולה. התכונה הפסיכולוגית של עם ישראל כרוכה, לשיטתו, בראש ובראשונה בהכרה אמיתית של יסודות המציאות, 'בזכירת תמיד של התוכן הפנימי האחד הכללי האלוהי אשר להווייה כולה'.²¹ יש מקום שאיפה והתרוממות לדעת-האלהים הישראלית העליונה, שהיא בעצם אופי אמתתה האורגנית-הרוחנית, מחוברת דְּוָקָא וישר עם עבדת-האלהים.²² ומכאן גם התפקיד הלאומי של עם ישראל להעלות ולהשלים את העולם כולו בכך שיגרום ליושביו להכיר באותו 'תוכן הפנימי'; ייעוד זה הופך את הלאומיות היהודית באופן פרדוקסלי ל'קוסמופוליטית'.²³ ייחודו של העם נעוץ אפוא בהכירו במה שאין העמים האחרים מכירים, ובכלכלו את מעשיו לפי הכרה זו. הנוכחות האלוהית בעולם היא אפוא הבשורה של הלאומיות היהודית. מכאן ואילך הִרְבֵּה הרצי"ה להשתמש במונח 'נשמת האומה' כביטוי ללאומיות היהודית.

19. הרצי"ה, אור לנתיבותי, עמ' קיד.

20. ראו, למשל: י' טלמון, אחדות וייחוד, ירושלים ותל-אביב תשכ"ה, עמ' 425-458. על לצרוס ראו: י"י גוטמן, הפילוסופיה של היהדות, ירושלים תשי"א, עמ' 314-316; נ' רוטשטרייך, המחשבה היהודית בעת החדשה, ב, תל-אביב 1966, עמ' 46-54. לימים אמר הרצי"ה: 'אצלנו אין דברים אלה [הפסיכולוגיה של העמים של לצרוס ושטיינטל] בגדר חידושים, ומעולם היו קיימים במקורות חכמת ישראל מונחים של "שרי אומות" ו"מלאכי אומות". מעולם ידענו שיש מלאכים, שרים, כוחות נפש, כוחות נשמה מיוחדים לאומות בתור אומות'. מתוך: שיחות הרב צבי יהודה, ש"ח אבינר (עורך), ירושלים תשנ"ג, 'בראשית', עמ' 334; דברים אלו נדפסו בשינויים גם בספר מתוך התורה הגואלת, עמ' עב.

21. הרצי"ה, לנתיבות ישראל, א, ירושלים תשמ"ט [מהדורה שלישה], עמ' ה (תפיסותיו הסובסטינציאליות של הרצי"ה, כפי שעלו מדברים שכתב כמו ידיו, נשתמרו בעיקר בכרך הראשון של אסופה זו). והשוו: שוורץ, אמונה על פרשת דרכים, עמ' 93-95.

22. צמח צבי, אגרות הרצי"ה, א, ירושלים תשנ"ו, עמ' צט.

23. לנתיבות ישראל, א, עמ' טז. תיקון עולם הוא, כמובן, אפיון ייחודי של עם ישראל בהגותו של הרצי"ה.

בצד ההכרה ביסוד האלוהי האימננטי של ההוויה כייחוד לאומי, דגל הרצי"ה גם בייחודם של המאפיינים הלאומיים 'הנורמליים' של עם ישראל, כמו יתרונה של הלשון העברית על פני לשונות אחרות, וכמובן גם הספרות הלאומית השורשית, שתחילתה בכתבי הקודש.²⁴ מכאן שנקודת המוצא של הרצי"ה הייתה ביציקת תוכן הכרת, דתי ומיסטי לתפיסת 'רוח האומה'. עם זאת, הוא לא ויתר על הרובד הארצי המדיני של הייחוד הלאומי. ארגון מדיני, שלטון, צבא, התיישבות - בכל התחומים 'הממלכתיים' הללו מצטיין עם ישראל ונחשפת הפעילות של 'נשמתו' הפנימית. כדברי הרצי"ה: 'מתגלה ומתגבשת האישיות הזאת [צורת האישיות היחידית הישראלית]' גם בעשיית חמרה הגופני וחטיביותה הנפשית, גם בסידור יחסיה אל העולם ומלואו, גם בסידור יחסיה החברתיים, בצורתה העצמית המיוחדת.²⁵ על אלו נוסף הרובד הפסיכולוגי-המיסטי, המגדיר את 'נשמת האומה'.

הייחודיות הלאומית של כלל ישראל הפכה לידיו של הרצי"ה לאספקלריה שדרכה התבונן בעולם ומלואו. לפני תלמידיו שותי מימיו בצמא הציג שלד מדרגי חדש של המציאות, על-פי הקריטריון הלאומי, ובו שלוש דרגות:

א. הכלל. 'כלל ישראל' משקף 'טבע אלוהי קבוע ומוחלט'.²⁶ לכלל ישראל יש חוקיות שונה לחלוטין מזו שיש לפרטים כשהם לעצמם. למשל: אין בחירה חופשית ברמת הכלל; ההתגלות לכלל שונה מההתגלות ליחיד; הכלל קבוע והפרט נתון לארעיות ולהתנוודות.

ב. מלכות ישראל. זו דרגת ביניים של השליטים, שנפשם משקפת את 'נפש כלל ישראל'.²⁷ רק לעתים מתבלט הרובד הפרטי בחיי השליט, הפועל כתוצאה מהמניע הלאומי האימננטי.²⁸ (וראו לציין כי קביעת השליט כדרגה עצמאית תרמה רבות לעיצוב מנהיגותו הכריזמטית של הרצי"ה והעסיקה את תלמידיו).

ג. הפרט. דרגה זו מופיעה בשני אופנים: כשהפרט מקושר לדרגת הכלל הוא ניכר

24. שם, עמ' קיב. על 'כוח פנימי' שבעם ישראל, ראו שם, עמ' קנב. והשוו: K. R. Minogue,

Nationalism, London 1967, pp. 118-125

25. לנתיבות ישראל, א, עמ' קלא-קלב. דברים אלו מפרטים את הכלל שקבע הרצי"ה בראשית אמריו: 'כי שונים אנחנו מכל עם ואדם. והשינוי הזה קבוע וקשור הוא בהיותו לעם עם התגלות תורתנו, בדבר מלך-העולם אשר בחר בנו מכל העמים ונתן לנו את תורתו'. שם, עמ' קלא. (הדברים נכתבו בט"ו בטבת, תש"ט). על התקדשות האפיונים הלאומיים הנורמליים ראו: Ch. S. Liebman and E. Don-Yehiya, *Civil Religion in Israel*, p. 198

המגולה ומדינת היהודים, עמ' 115.

26. שיחות הרב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 253. השו עוד שם, עמ' 149.

27. שם, עמ' 318. וראו א' דון-יחיא, 'פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל', אניטה שפירא (עורכת), עמ' 50 - השנים הראשונות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 446, 441-438.

28. 'הכוח הרוחני שבישראל הוא המסדר את המלכות'. מתוך התורה הגואלת, עמ' קמב.

בתכונותיו ונהנה מיתרונותיו, בבחינת איבר מאורגניזם; ובהיותו במצב של 'פירוד' הוא חסר ערך וסופו להידלדל ולהתפורר.

נבחן כעת את דרגת 'כלל ישראל', שהיא למעשה הפסגה של דרגות המציאות. בשיחותיו המתועדות עסק הרצי"ה פעמים רבות בהגדרת הייחודיות הלאומית של עם ישראל. נתבונן בהיבטים אחדים של הגדרה זו:

עם ישראל הוא בריה אלוהית מיוחדת שיש לו גוף חזק ואף נשמה גדולה. הגוף הישראלי הוא גילוי של הנשמה הישראלית וכוחותיה האדירים. לכל גוף יש חיוניות פנימית המחיה אותו והנקראת נשמה ... נשמה זו מתפרטת בתורה.²⁹ יש נשמה לעולם, נשמה להיסטוריה ... יש נשמה כללית לאומה, 'ושכנתי בתוכם' (שמות כה, ח).³⁰ 'שכינה' זה כלל ישראל, התוכן הרוחני, שם שמים שבתוכנו. לא היחידים עושים את נשמת הכלל, אלא להיפך.³¹

כללו של דבר: 'נשמת האומה היא יצירה אלוהית חקוקה וקיימת'.³² מכאן ברור שהכלל הלאומי הופך לערך עליון מעל הכל, כללי, פנימי, אבסולוטי.³³ הרצי"ה קידש את לימוד ספרו של ריה"ל, *ספר הכוזרי*, והסגוליות הלאומית הלא-רציונלית שנתגבשה בדברי ריה"ל נעשתה בעיניו לערך עליון. לא נחה דעתו של הרצי"ה עד שהציג את האבסולוטיות של הלאומיות היהודית כדוגמה. בניסוחו: 'סודי אמונה, עיקרים שבעיקרים'.³⁴

מן המפורסמות במשנת הרצי"ה שבכוחו של עם ישראל לסייע כביכול לאלוהות בפעילותה בעולם החומרי. הוא הטעים שאף כי עם ישראל נחזי הוא, מחובתו לדאוג להישרדותו ולקיומו לאחר השואה. בעצם הדאגה להמשך קיומו החומרי נעשה עם ישראל 'שותף לקב"ה במעשה בראשית',³⁵ והקב"ה, מצדו, 'רוכב שמים בעזרם ובגאוותו שחקים'.³⁶ מצד אחר: האם עם ישראל שותף באותה מידה לתיקון העולם האלוהי, כמו שקבעו הראי"ה והרב חרל"פ? כבר בצעירותו כרך הרצי"ה את גאולת

29. שיחות הרב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 411. ראו גם שם, עמ' 93.
30. במקום אחר זיהה הרצי"ה את השתיים: נשמת האומה היא נשמת העולם. בכך כרך הרצי"ה את התפיסה האורגנית של העולם עם הייחודיות הלאומית היהודית. ראו מתוך התורה הגואלת, עמ' קז.
31. שם, עמ' ג.
32. שיחות הרב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 142. וראו עוד שיחות הרב צבי יהודה, ב (שמות), ש"ח אביגר (עורך), ירושלים תשנ"ח, עמ' 330; לנתיבות ישראל, א, עמ' קצא.
33. מתוך התורה הגואלת, עמ' כו.
34. שם, עמ' סד.
35. לנתיבות ישראל, א, עמ' סח.
36. שם, עמ' עד, על-פי דברים לג כו. ראו ד' שוורץ, ארץ הממשות והדמיון, עמ' 214-215.

ישראל ב'גאולת השכינה';³⁷ אך סתם ולא פירש. ואילו ברשימות שהתפרסמו לאחר מותו הציג הרצי"ה בבחירות את העיקרון התאורגי, האומר כי עם ישראל משפיע במישרין על גילוי כוחו של העולם האלוהי:

בירור ההכרה וההרגשה בענינים האלוהי של ישראל מראה הוא עין בעין, כמו בחסרון כח שלהם, ברוחניות או בחמריות, תשות ומפות של מעלה ועיכוב הארת ההנהגה האלהית; כן במידה מרובה בתוספת כחם, בכל צד שהוא, התגלות הגבורה העליונה לתיקון עולם במלכות שדי ורוממות חילה ואורה במלא עולמים.³⁸

הרצי"ה גם הציג בפני תלמידיו גרסה שטחית ולקונית למעמד הקבלי של 'כנסת ישראל',³⁹ ובמקום אחר רמז שנשמת האומה משקפת את ספירת תפארת.⁴⁰ הווה אומר, לפרשנות המשיחית מתלווה נימה תאורגית. אולם ברור היה כי רובד זה לא העסיק את דעתו, שהתמקדה כולה בהפצה הרחבה של הרעיונות המשיחיים של חוג הראי"ה. באחת: הרצי"ה גילה עניין בגאולה של מטה ולא בגאולה של מעלה.

נמצאנו למדים כי הרצי"ה לא ויתר על מגמותיו המטפיסיות של הראי"ה, אף כי לא גילה עניין מיוחד בעמקותן. העניין המרכזי שגילה בקדושת העם עומד בניגוד חד לחוסר ההעמקה בסוגיה זו. חרף העיסוק האובססיבי של הרצי"ה במעמדו של עם הבחירה לא נוצרה במשנתו הארה ייחודית של מעמד זה. הנהגתו המעשית והפוליטית הביאה להחלת המגמות המטפיסיות של הראי"ה על השפה, על הסגנון ועל התרבות הלאומית האקטואלית. התפיסה הפסיכולוגית והאורגנית של האומה נועדה להתאים את התוכן הקבלי העמוק - למעשה לתרגמו ולהורידו - למנחים לאומיים רומנטיים ולתפיסה פוליטית-משיחית קיצונית, שיתקבלו על דעת הציבור הרחב והמנהיגות החילונית כאחד. הפרשנות החומרית לסמלים הלאומיים נועדה לכסות על הרובד הקבלי העמוק, הנמסר לתלמידים בשיחות ובשיעורים. הרצי"ה אף לא התאמץ לפתח, או למצער לנסח, רובד קבלי זה בסגנון עצמאי משלו, ונסמך על דברי האב. הוא העדיף להפנות את מאמציו לתרגום הייחוד המטפיסי לייחוד פופולרי, המאפשר פתיחה של ערוצי תקשורת ושיח עם החברה הישראלית. ואכן, הצלחתו של גוש-אמונים בזמנו נזקפת גם ליזכות מפעל הטרנספורמציה של תכנים קבליים לתכנים לאומיים בסגנון רומנטי וברטוריקה דרשנית-עממית.⁴¹

37. לנתיבות ישראל, א, עמ' יט. ראו גם הרמזים למשמעויות קבליות שם, עמ' מח-מט.

38. הרב צבי יהודה קוק, אור לנתיבתי, עמ' נט. והשוו שם, עמ' צט.

39. שיחות הרב צבי יהודה, 'שמות', עמ' 105, 393.

40. 'מתוך יושר מעגלותיה, במרכזיות תפארתה ושכלול מציאותה וכלליות היקפה, באה היא נשמתם של ישראל, במתן-תורה שלה, במעלת האדם שבה, בצלמה-האלהי המיוחד, בכל כלליותה ופרטיותה, בששים-רבוא אותיותיה אישיותיה'. לנתיבות ישראל, ג, ירושלים תשנ"ז, עמ' מז.

41. ראו למשל א' רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 170 ואילך; ד' שורץ, ארץ הממשות והדמיון, עמ' 101-127.

ארץ קדושה: מדיניות 'אף שעל'

בשונה משאר ההוגים בחוג הראי"ה, הרצי"ה נמנע כמעט לחלוטין מלדון במעמדה העצמאי-המיסטי של ארץ-ישראל במנותק ממעמדו של העם. הדיונים המופשטים בשאלת מעמדה הקבלי של ארץ הקודש לא העסיקו את דעתו במיוחד. הלאומיות הפכה לפרספקטיבה היחידה של התייחסותו למאורעות ההווה. על אידאל שלמותה של ארץ-ישראל לעומת תוכניות ה'חלוקה' כתב הרצי"ה, בשנים שקדמו להקמת המדינה, כדברים הבאים:

כשם שכל פרכוסי-כחש-ועיוות שבעולם לא יבטלו את המציאות האחת של ספר-הספרים הזה ושל עם-העמים הזה, כך לא יבטלו את קישורה החיוני של המציאות האלהית הזאת אל ארץ-הארצות הזאת ולא יעכבו את מהלכו של קישור זה, שכבר בא מועדו להופיע בפועל ממש. ועל-אחת-כמה וכמה שאמונה שלימה זו, של אמונת ד' ותורתו, הקיימת וחיה לנו לישראל עמו, היא המחייבת וקובעת ומחליטה ומבררת את יחסנו הממשי אל כל ארצנו זאת ואת משפט אחיזתנו בה, בכל רבבות אלפי אמותיה, בכל הרריה ועמקיה, בכל מימיה ויבשותיה, בכל טטחיה ואויריה, בכל מישוריה ומרומיה.⁴²

הווה אומר: אלוהות, תורה, עם וארץ כרוכים זה בזה. לציון אחדותם של העם והארץ, השתמש הרצי"ה במונח מרכזי של ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי, 'העניין האלוהי'. בניסוחו שלו: 'ענינם האלהי של העם הזה ושל הארץ הזאת כאחד'.⁴³ מונח זה, במונחי השונים בספר הכוזרי, מציין נוכחות אלוהית בעולם הארצי בדרך זו או אחרת. שימוש התדיר של הרצי"ה במונח מלמדנו שצירוף העם והארץ מביע מעורבות אלוהית גלויה, המכווינה את העולם כולו אל שלמותו. ניסוח קיצוני בבהירותו לאחדות העם והארץ כמיוזג שמיימי, פרי תוכנית אלוהית, ניתן בשיחה לפני תלמידים:

42. 'תמימים נהיה! - בתורה ובארץ', לנתיבות ישראל, א, עמ' צו.

43. שם, עמ' עו; שיחות הרב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 198. וראו עוד שם, עמ' 230. השפעת גישתו של הכוזרי במשנת ארץ-ישראל ניכרת גם על תלמידי הראי"ה ואכמ"ל. על המונח 'עניין אלוהי' בספר הכוזרי נכתבה ספרות רחבה. ראו למשל: J. Goldziher, 'Le Bamr Bilahi chez Judah Halevi', *Revue des etudes juives*, 50 (1905), pp. 32-41 והרמב"ם על הנבואה, המחשבה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשל"ח, עמ' 251-262; ו' סילמן, בין פילוסוף לנביא, רמת-גן תשמ"ה, עמ' 115-119, 172-177. הרצי"ה הרבה להשתמש בדבריו של ר' יהודה הלוי בספר הכוזרי בדונו בסגוליות העם והארץ. ראו, למשל: לנתיבות ישראל, א, עמ' קעח; והשוו: ד' שוורץ, אמונה על פרשת דרכים, עמ' 201-202.

אולם יש לזכור ששייכותנו לארץ אינה מתחילה מהקנין; היא עובדה אלוהית ממשית מציאותית, סידור אלוהי, הנהגה אלוהית. ענינו האלוהי המיוחד של ישראל וערכה האלוהי של הארץ הם ענין אחד: ההדדיות האלוהית של חלק אנושות זה וחלק גיאוגרפי זה. אמנם זו עובדה אלוהית, גזירה מוחלטת, חוק ולא יעבור מן השמים, אך היא גם צריכה להתגלות בסדר החיים האנושיים, בסידורים מעשיים וקנינים משפטיים.⁴⁴

מהתפיסה האורגנית של העם והארץ נגזרים יתרונותיה של ארץ בחירה לעם בחירה בתחומים שונים. למשל: התעלות העם למדרגה כללית קוסמית והגשמת הנבואה - 'הנשמה שבא"י היא כלל ישראלית';⁴⁵ השגת האלוהות על בוריה תיתכן בארץ הקודש בלבד - 'את השאיפה האידיאלית לראות את השכינה ... אפשר להגשים ע"י העיסוק בתורה בא"י, בארץ המיוחדת';⁴⁶ לארץ-ישראל יש כוח להפוך איסור להיתר, רע לטוב;⁴⁷ וכמובן, ערכה האיכותי והייחודי של תורת ארץ-ישראל. כידוע, סוגיה אחרונה זו הודגשה לאורך כל כתביו ודרשותיו של הרצי"ה, ואת הערכתו זו לתורת ארץ-ישראל הוריש לחוג תלמידיו שותי מימו, קרובים כרחוקים.⁴⁸

הרצי"ה הטעים אפוא כי הקרקע היא אפיון לאומי, 'המעמיד את הגוי על רגליו', שהופך לגורם סגולי-מטפיסי בהתייחסותו לעם ישראל ולארצו. תעיד שורת ניסוחים המציגים את פגישת הסגוליות של עם וארצו, המופיעים בדבריו של הרצי"ה ובשיחותיו:

מהותן זו של התורה והארץ, שהן קובעות ומגלות את כל עצם חיותם של ישראל ואת כל ממשות הוייתם, בתור האומה המיוחדת בכל מלוא שלמותה.⁴⁹
 'לך אתננה' (בראשית יג יז): אתה והגזע שלך, שייכים לארץ הזאת, לתכונת הארץ הזאת ולקדושתה. סגולת ישראל קשורה לסגולת הארץ.⁵⁰

44. שיחות הרב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 198.

45. מתוך התורה הגואלת, עמ' קפ.

46. הרצי"ה, שיחות הרצי"ה על פרק קניין תורה, עמ' ל. והשוו עוד: מתוך התורה הגואלת, עמ' יא-יד.

47. מתוך התורה הגואלת, עמ' ק, מ.

48. מתוך הדוגמאות הרבות ראו: הרב יעקב פילבר, אילת השחר - פרקי עיון ומקורות בנושא 'ישראל תורתו וגאולתו בארצו, ירושלים תשל"ו, עמ' 26-27, 29-39. אנשי חוג הראי"ה, ובתוכו תלמידי הרצי"ה, הדגישו כי לימוד התורה בחו"ל הוא פרטני ובארץ-ישראל הוא אחדותי, לאמור, כולל את כל מקצועות התורה. ראו, למשל, דברי 'הרב הנזיר' שנתפרסמו בתוך: ד' שוורץ, 'דמותו וקווי אישיותו של מיסטיקן יהודי בדורנו', תרביץ, סא (תשנ"ב), עמ' 137-138; הרב א' בר-שאוול, מערכי לב, חמד (תשל"ב), עמ' 197; פילבר, שם, עמ' 31; הרב א' ולדמן, 'אור ישראל - קבוצת עיונים בחומשים בראשית שמות', בתוך: 'אביעזר (עורך), ספר חג"י, חברון תשמ"ה, עמ' 568-569; הרב צבי ישראל טאו, לאמונת עתנו, ב, עמ' פב.

49. 'התורה והארץ', לבתיבות ישראל, א, עמ' קעד-קעה.

50. שיחות הרב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 133.

בארץ מתגלות סגולות העם. נשמת ישראל היא נשמת הארץ. סגולת ישראל היא סגולת הארץ. היא הולכת ומתגלה בדורות הבאים על-ידי השראת השכינה בארץ והשראת הנבואה בארץ.⁵¹ יש זיווג אלוהי לכתחילה בין חלק האנושות הזה [עם ישראל] וחלק כדור-הארץ הזה [ארץ-ישראל]. זו שייכות הדדית קוסמולוגית, היסטורית ומציאותית.⁵²

התפיסה האורגנית של העם והארץ מתמצה בסגנונו הדרשני של הרצי"ה. במקום זה ראוי לשוב ולציין כי הרצי"ה הקדיש את עיקר היגדיו העיוניים לקשר האורגני הנדון בין העם והארץ. הצד המטפיסי של עצמות הארץ, המושרש בהגות הקבלית,⁵³ כמעט שלא העסיקו; הרצי"ה לא נתן בשיחותיו ובדרשותיו מבע של ממש לתפיסה הסובסטנציאלית. ואילו עקרון האחדות של העם והארץ באמצעות התורה מנוסח בכתבי הרצי"ה בעוצמה מפליאה. בכך הפכו גישותיו של הראי"ה לעובדה חיה וקיימת ואף לשיקול מעשי בקרב הפלג המשיחי של הציונות הדתית בעתיד.

התלות המהותית בין העם והארץ יצרה השתמעויות גורליות, שניכרו בבירור עם הקמת המדינה הריבונית ועוד יותר מכך בעקבות מלחמת ששת הימים. המהלכים התאולוגיים שהולידו אידאולוגיה מוצקה של שלמות הארץ ותפיסה של 'אף שעל', ואשר נוסחו בבירור במשנת הרצי"ה, מעוגנים בשלושה טיעונים:

א. אם אכן העם וארצו מהווים אחדות קיומית ואונטולוגית, פגיעה בשלמותה של הארץ היא גם פגיעה בנפש הלאום. התנחלות מלאה בשטחי הארץ ותפיסה של 'אף שעל', עם - ולחלופין ויתור על חבלי אדמת הקודש כמוהו כקטיעת איבר מהגוף החי.

ב. אם אכן ארץ-ישראל היא ישות פרסונלית שיש לה קיום עצמאי במקביל לקיום הלאומי של עם ישראל, אי-אפשר לכפות על ישות זו הכרעות אנושיות בלא הסכמתה כביכול ובניגוד לטבעה. לא ייתכן שבני אנוש חולפים ועוברים יקבעו את גורלה של ארץ נצחית, אם היא אדון לעצמה ולגורלה.

ג. מאחר שהארץ היא גורם ישותי קדוש, הפעילות למען שלמותה מזככת את עושיה, הנוטלים חלק בקדושתה. המאבק למען שלמות הארץ נתפס כתהליך קתרטי, המקרב דתיים וחילוניים וחושף את היסוד הקדוש של החילוניים.⁵⁴ התהליך המשיחי הדיאלקטי מביא להיטהרות המשתתפים בו, בין ברצונם ובין בעל-כורחם.

משלושה טיעונים אלה ניכר כי תפיסת 'אף שעל' לדורותיה נגזרת מהמסד הלאומי המטפיסי של תלמידי הראי"ה ושל חבריו. גזרה זו היא אלמנטרית ולכידה לאור

51. שם, עמ' 135. וראו עוד שם, עמ' 150, 279-280.

52. שם, עמ' 207. כאן נקט הרצי"ה מונח קבלי אלמנטרי, 'זיווג', לציון יחס העם והארץ.

53. ראו בהרחבה בספרי ארץ הממשות והדמיון, פרקים ד-ו.

54. ראו: ג' ארון, ארץ-ישראל בין דת ופוליטיקה: התנועה לעצירת הנסיגה בסיני ולקחייה, ירושלים

הנחות היסוד של משנת הראי"ה וחוגו. הפירוש של האיידאל הציוני המקובל בחוגים חילוניים ודתיים-לאומיים מתונים הוצג אפוא כשגוי, כמעוות וכבלתי-לגיטימי. המנצח על מהלך זה היה הרצי"ה, שבשורת כרוזים, שיחות והוראות לתלמידים ערער על הלגיטימיות של החלטות המנוגדות לעקרון שלמות הארץ. קביעתו בהקשר זה הייתה חד-משמעית: החלטה הסותרת את שלמות הארץ בטלה ומבוטלת מעיקרה. ניתן דעתנו לסגנון טיפוסי של הרצי"ה בקריאותיו החותכות והפסקניות:

כל דברי-ההבל, של מירשהוא, על העלאות-על-הדעת הגבלות, קיצוצים ו'ויתורים' על מה-שהוא של שטחי אדמות חיוניותנו, הם בטלים-ומבוטלים בהחלט. כל העם הבריא, החי, המכיר והמרגיש, יתקומם, ילעג, ידחה, יפיח את כל פטפוטי-השטיות האלה, והיו כלא-היו, וכולנו כולנו יחד, באהבת-אחוה שלימה ובגבורת-תעצומות נשגבה, נתרומם לבניית נחלת-אבותינו וכל תקומת דבר ד' וחזונות נביאיו לשיכלול תחיתנו.⁵⁵

ניסוחיו אלה של הרצי"ה הגיעו לשיאם לאחר מלחמת יום הכיפורים ובעת פעילותו המדינית של שר החוץ האמריקני הנרי קיסינג'ר במזרח התיכון. הרב קרא אז בבהירות שלא להתחשב בהחלטות הגויים בדבר התפשרות על שטחי הארץ.⁵⁶ הוא גם הגדיר את מסירת חלקי ארץ-ישראל לגויים כ'חטא ופשע', והצביע על שורש התופעה כ'חסרון דעת אמונה ולא יותר'.⁵⁷ אין להליך שכזה תוקף כלשהו, 'משפטי ומעשי',⁵⁸ אמר. הוא בטל מעיקרו ויזמיו הם 'עוכרי ישראל'.⁵⁹ מסירת שטחי ארץ-ישראל היא בגדר 'בגידה', וממשלה שעושה זאת איננה לגיטימית. 'כאשר הממשלה בוגדת בעם ובארץ מולדתו וחיי, אז על אחת כמה וכמה שהעם החי והמרגיש אין לו שום שייכות לממשלה הזאת';⁶⁰ 'חיוב מוחלט על כל יהודי, הנאמן לישראל, לעמוד במסירות-נפש שלימה וגמורה, נגד זה רשע-כסל של ניוון-הבגידה הטיפשי המגועל והמבולבל של הפקרת מה-שהוא של ארץ-חיינו והוצאתו מרשותנו אל רשות נכרים'.⁶¹ הרצי"ה השווה ממשלה היוזמת נסיגה מחלקים בסיני לשלטון הבריטי המנדטורי. לשיטתו,

55. דברי הרצי"ה בסוגיית שלמות הארץ נאספו והוצאו מחדש בהידור עליידי בני ישיבת בית-אל בראשות הרב זלמן ברוך מלמד. ראו ארץ הצבי: רבנו במערכה של שלמות ארצנו, עמ' מג. הדברים התפרסמו במקורם בט' באייר תשל"ו.

56. ארץ הצבי, עמ' יד, לו. הרצי"ה הביא את דברי הרב מאיר בר-אילן (ברליון) ביחס להפיכת ירושלים לעיר בינלאומית, 'מי מתחשב בהם?'. דברים אלה הוצבו כמוטו למאבק על ארץ-ישראל כולה.

57. ארץ הצבי, עמ' יט.

58. שם, עמ' כ.

59. שם, עמ' כב.

60. שם, עמ' כט. וראו שם, עמ' ל.

61. שם, עמ' מו.

'סידור ההנהגה האלוהית של קורא הדורות' עתיד למוטט ממשלה שכוז, כשם שסילק את השלטון המנדטורי ש'בגד ומעל בשעתו בתפקיד שליחותו ההיסטורית'.⁶² התבטאויותיו הקיצוניות של הרצי"ה נמשכו ביתר שאת בעת ביקורו של נשיא מצרים אנואר סאדאת בארץ ותחילת תהליך השלום עם מצרים. בכמה הזדמנויות כינה תהליך זה 'חרפת-דורות', והוסיף לערער על היסודות הלגיטימיים של שלטון הפוגע בשלמות הארץ. הוא הרבה להציג את הכרעת השלטון כבגידה וכמרד כלפי שמיא: 'כל דברי "שלום" קטיעא על הפקרת סיני ואדמותיו לרשות נכרים, או משהו של יהודה-יושומרון, גולן ובשן, מתוך "סידור" של אנטומיה'⁶³ בעצם חיוניותה של ארץ-חיינו נחלת אבותינו אברהם-יצחק-יעקב, הם דברים בטלים ומבוטלים, ואינם אלא בגידה ומעילה בכל תפקידנו וייעודנו הדורותיים בשוב ד' שיבת ציון'.⁶⁴ לפיכך תבע הרצי"ה 'שלום מתוך עוז' ולא מתוך כניעה.⁶⁵ תהליך הדה-לגיטימציה שלו לא פסח גם על המפד"ל, שלא עמדה כדבעי, לטעמו של הרצי"ה, על שלמות הארץ והצטרפה לממשלת נסיגה. ולבסוף יש להזכיר כי הרצי"ה סירב לשלול לחלוטין מלחמת אחים על שלמות הארץ,⁶⁶ ודומה ששתיקתו הרועמת אל מול לחץ התלמידים ואמצעי התקשורת הביעה יותר מכל את עמדתו הנחרצת והחד-משמעית בסוגיה זו.

משיחיות ליהודה

הרצי"ה כונן את היהדות במלאותה על הרעיון המשיחי. לדידו, 'דת' ו'משיחיות' - שני גוונים הם לאחדות אחת.⁶⁷ ואכן בתחושת המימוש המשיחי הגלוי הקצין הרצי"ה יותר משאר הוגי חוגו. במה דברים אמורים? הראי"ה, הרב חרל"פ והרב הנזיר היו בעלי

62. שם, עמ' מ. והשוו: ג' ארן, ארץ-ישראל בין דת ופוליטיקה, עמ' 34.

63. כוונת הרב לרעיון ה'אוטונומיה' לעם הפלסטיני, שהיה שקול בעיניו לפגיעה בגוף החי.

64. ארץ הצבאי, עמ' נ. הדברים נכתבו בראש-חודש שבט תשל"ח. ראו עוד בעמ' נג-נו. על שיקולי הכבוד הלאומי והממלכתיות עמדו כבר חוקרים.

65. שם, עמ' מט.

66. ארץ הצבאי, עמ' כה. המסקנה חד-משמעית: 'זו עובדה: זה לא ילך, זה לא יעבור בלי מלחמה! על גופותינו ועל איברינו! כולנו! דברים אלה, שנסבו על 'יהודה ושומרון ועל רמת הגולן', נאמרו ביום העצמאות שלאחר מלחמת יום כיפור. באיגרת אחרת, שנכתבה בג' בסיוון תשל"ה, פנה הרצי"ה לרמטכ"ל מוטה גור, והביע תקווה 'שלא תצטרך להגיע אל מלחמת עם ישראל בממשלתו הכושלת'. שם, עמ' לו. וראו גם עמ' לז. עם זאת, הרצי"ה חזה כי 'על יהודה ושומרון תהיה גם מלחמה פנימית, וכאשר העם כולו יתקומם בזה נגד הממשלה הזאת, כמוכן שהנני עם העם כולו ועם תקומת דבר ד' אלוקי ישראל ונצחו על עמו ונחלתו, ולא עם הממשלה בכשלונה'. שם, עמ' לח.

67. לנתיבות ישראל, א, עמ' מד.

תודעה משיחית גורפת. הם פירשו את המאורעות התוכפים והולכים כמימוש של שלבים בתהליך הגאולה. מאחר שהמציאות האפורה והחילונית לא נענתה תמיד לפרשנות הנתלית בה, פיתח חוג הראי"ה גישה שאפשר לראותה כ'נסתרת' ועיקרה ראיית המציאות החיצונית כאשליה הכרתית. כלפי חוץ נראים הדברים כטבעיים וכמחולנים, אך כלפי פנים התהליך המשיחי מתרחש במלוא עוצמתו. בשנים הראשונות לאחר קום המדינה אימץ הרצי"ה גישה זו במלואה. המעורבות האלוהית, אמר, היא חבויה. נוכחות האל בתהליך ההיסטורי היא נסתרת. תחושתו של הרצי"ה הייתה שתהליך הגאולה מצוי בתחילתו בלבד, ולכן יש מעקשים גלויים (קרי: החילון) הטעונים פרשנות נסתרת. בשנת תשי"ג כתב:

אותה הדרכת הדרגה קימעא-קימעא,⁶⁸ שהיא קובעת את מהלך גאולתם של ישראל לכל צדדיה המעשיים והרוחניים, הלא היא כוללת בתוכה גם את כל ההפסקים והעכובים, גם את כל הנסיגות והכשלונות, גם את כל העיכובים והסיבוכים, אשר לכל פרשת המהלך הזה, אשר לכל שלשלת חלקי ההדרגה הזאת ... בינתיים בסתרי המדרגות של המהלך הזה, עד שלא נגמרה כל מידתה של החירות יש עדיין מקום למשהויים של עבדות, עד שלא נתגלתה התשובה השלמה יש עדיין מקום לסירכות חטאים, עד שלא נתבררה כל פעולת הטיהור העליון והחדרת ההתחדשות הפנימית יש עדיין מקום לצחצוחי טומאת הגלות ולאבקות חלודתה, עד להופעת כל האורה יש עדיין מקום לערבובי צללים וערפלים - וכל אלה כאילו מסבכים ומבלבלים את כל עיקרו של המהלך הגדול הזה, והרי הם מחייבים ומזרזים, בכל תוקף ואומץ, את התאזרות התעצמות של שותפותנו למעשה-אלוהינו במפעל ראשית אחריתנו המבורכה והשגיאיה מאוד.⁶⁹

במרוצת הזמן סירב הרצי"ה להיענות למגמה האוטורית, הרואה את הגורם האלוהי כמניע משיחי נסתר. לדידו, הגאולה הגיעה לשלביה הגלויים. שיבתם של החילונים לאמונת האמת תתרחש בסוף הגאולה, ולא במהלכה, ואין בכך כדי לעכב את הפרשנות המשיחית הגלויה. לפיכך, התהליך המשיחי נחשף במלואו במאורעות ההווה. כלשון הרצי"ה, 'אחרית-ימינו זאת'.⁷⁰ במאמר הידוע, 'מזמור י"ט של מדינת ישראל' (סיוון תשכ"ז), קבע הרצי"ה:

68. דברים אלו משקפים את הגישה שהגאולה נעשית בשלבים ובאופן הדרגתי. הרצי"ה כתב, כי ל'קמעא-קמעא' מובן של קמיע, שבו מכלול השמות האלוהיים הפרטיים יוצר את הפעולה המגית המבוקשת. 'וכן הוא במהלך הגאולה ובחלקי השמות האלוהיים וצירופיהם הרכיבים והופעותיהם הנפלאות וסידורי חלקיהם עד השתלמות כל עניינם השלם ממקור אחדותם, בכל אמתתה ותפארתה'. הרצי"ה, אור לנתיבותי, עמ' עא. הפרשנות המיסטית-המגית של הגאולה נרמזת מבין השורות.

69. לנתיבות ישראל, א, עמ' קצח-קצט.

70. שם, עמ' רח.

יש גדולים הרואים את ערך יום מדינתנו מצד התשועה וההצלה שבו, ולעומת זאת, ערכו כ'אתחלתא דגאולה' הוא בגדר 'כבשי דרחמנא' ו'הנסתרות לה' אלוקינו' (דברים כט כח). לעומת זה יש להזכיר ולברר שלא כן הוא: ענייני הגאולה של עם מדינתנו אינם בגדר 'נסתר' כלל אלא נגלים ומפורשים הם ... התשובה תהיה אחרי הגאולה ... צריכים אנו לומר איפוא שהקשר הוא ענייני: מכיון שהקץ אינו תלוי בתשובה כיצד איפוא נוכל להכירו? בזה שא"י [ארץ-ישראל] עושה פירותיה בעין יפה. וב"ה, היבולים בארצנו עולים יפה מאוד...⁷¹

דברים אלו מבליטים את גישתו המשיחית הדטרמיניסטית של הרצי"ה. לפי גישה זו, ברגע שהתחיל תהליך הגאולה שוב לא יעצר,⁷² החילון עתיד להיעלם עם הופעת השלבים האחרונים של הגאולה, מכאן סלולה הדרך לפרשנות משיחית גלויה. בעליות השונות מן הפזורה לארץ-ישראל ראה הרצי"ה התגשמות של 'סדר הגאולה'; 'קבוץ גלויות זה משיח', אמר.⁷³ מערכות ישראל היו בעיניו מלחמותיו של המשיח,⁷⁴ והייתה בהן התחדשות הגבורה הפיסית של החשמונאים.⁷⁵ כשנשאל הרצי"ה בתשל"ג האם תקופתנו היא תקופת גאולה, השיב: 'ב"ה בימינו, יש לנו במידה מסוימת שלטון על הארץ וידינו תקיפה. זכינו בכך בחלק חשוב של גאולה. מצב זה הוא יותר מאתחלתא דגאולה. הוא כבר ניגוד גדול לגלות.'⁷⁶

הרצי"ה לא נרתע מהצגת סדר תוכניתו של הגאולה. מבשרי הציונות והרצל הם חוליה בשרשרת מבקשי הגאולה בישראל. 'אף הוא [תיאודור הרצל] הנהו המשך גילויים של אותם אנשי-הקודש, אשר לפני כמאה שנה ויותר ברוח ד' עליהם חזרו ויסדו את פעילותה של צפיית-הישועה שבכנסת ישראל'.⁷⁷ הסדר המשיחי במשנת הרצי"ה כולל גם את השואה. 'יד האל', קבע, היא שחילצה את שארית הפליטה מהמשרפות והכבשנים כדי לגאול את ארץ האבות ולהשיב את השכינה למקומה הראשון.⁷⁸ 'מתוך החורבן של הגולה, הולך וצומח בניין הארץ, מופיע חזון ישראל הגדול, "חזון עובדיה"; מתוך המחשכים של הגלות מופיעים אורות גדולים; מתוך חילול השם מופיע קידוש השם; מתוך החורבן הגדול של הישיבות בשואה והמצב

71. לנתיבות ישראל, ג, עמ' פ-פא.

72. וראו: ד' שורץ, הרעיון המשיחי בהגות היהודית בימי הביניים, רמת-גן תשנ"ז, עמ' 18-19.

73. שיחות הרב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 432. וראו: מתוך התורה הגואלת, עמ' רב.

74. שיחות הרב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 80, 412-413 ועוד.

75. לנתיבות ישראל, ג, עמ' סד.

76. שיחות הרצי"ה 19: יום העצמאות גלות וגאולה, חוברת בהוצאת 'מרכז לתרבות ישראלית', עמ' 9.

77. לנתיבות ישראל, א, עמ' מא. וראו: ד' שורץ, אמונה על פרשת דרכים, עמ' 219.

78. לנתיבות ישראל, א, עמ' עא. והשוו: א' רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים, עמ' 152; ד' שורץ, ארץ הממשות והדמיון, עמ' 214-215.

הרוחני בגולה, מתגלה הבנייה הגדולה והאור הגדול.⁷⁹ מאוחר יותר הציג הרצי"ה סדר ברור 'מן ה' אייר אל כ"ח אייר', המתאפיין בהכוונה אלוהית ('התגלות') של התהליך המשיחי.⁸⁰ הגאולה מתקדמת אפוא באופן ליניארי, אף שהמציאות הסוררת אינה מגלה עקיבות שכזו.

נמצאנו למדים כי משנתו המשיחית של הרצי"ה העניקה פרשנות הולמת ועקיבה למאורעות הדורות האחרונים, וכי דרכה של מנהיגותו המעשית נקבעה בשלמותה לפי פרשנות זו. קביעה זו משתקפת החל מראיית דרכם של החלוצים הראשונים כביטוי לתהליכי הגאולה הראשונים וכלה בראייה כזאת של מאורעות המתרחשים במדינת ישראל מאז הקמתה ואילך. אדרבה, תקופה אחרונה זו על כל פיתוליה היא, לפי הרצי"ה, המימוש המתקדם של התהליך הגאולי.

כיבוש הממסד הציוני-הדתית

כידוע, הראי"ה וחסידיו לא מצאו את מקומם ההולם במנגנון הממסדי של 'המזרחי', וגילו תדיר התנגדות לדרכו של 'המזרחי' (למשל, בפולמוס זכות הבחירה לנשים ובהצגת הרב חרל"פ כמועמד למשרת הרב הראשי נגד מועמד 'המזרחי', הרב יצחק אייזיק הרצוג).⁸¹ על רקע זה גם נולד הניסיון להקים חלופה, דגל-ירושלים, כהסתדרות של 'עמקי אמונה'.⁸² הרב חרל"פ והרב הנזיר היו פעילים מרכזיים בהקמת התנועה. אבל דא-עקא, בדומה למקרים רבים של שילוב בין ערעור על הקיים, האופייני למנהיגות הכריזמטית, לבין כינון ממסד ארגוני סדיר, אף השילוב הזה לא עלה יפה.

79. שיחות הרב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 304-305.

80. לנתיבות ישראל, ג, עמ' קב-קג (הדברים נכתבו בתשל"ד).

81. חומר רב לדרכו של הראי"ה ויחסו המורכב לקברניטי 'המזרחי' נמצא בספרו החשוב של מ' פרידמן, חברה ודת.

82. על דגל-ירושלים ראו: ש"ה וינגרטן, 'הסתדרויות מקבילות לה"מזרחי"', בתוך: י"ל הכהן פישמן (מימון) (עורך), ספר המזרחי, ירושלים תש"ו, עמ' 110-114; שם, הראי"ה, ירושלים תשכ"ה, עמ' קלח-קלט; י' אבנרי, 'דגל-ירושלים', בשבילי התחייה, ג (תשמ"ט), עמ' 39-58. מן הראוי להציג את מטרת התנועה לפי הרצי"ה: 'תכליתנו העיקרית היא ההתעוררות האדירה של רוח ישראל האמיתי והמקורי, והפחת חיותו והפצת אורו בכל עבודות עמנו וארצנו בפרטיותו ובייחוד בכלליות תנועתנו הלאומית ועבודת התחייה שלנו וזרם-רוחה, והביסוס האמיתי שלהן ושל כל חיי עמנו וארצנו החדשים והמחודשים, ע"פ זה, על יסודם העצמי הפנימי הקיים באמת כדבר ד' אשר נאמן. בזה מתחיל פרק חדש בחיינו וכדברי ימינו, מתחיל פרק התחייה האמיתי, ה"רניסנס" הישראלי האמיתי, וכל עבודות התחייה החלוניות וכל תנועתנו הלאומית והציונית כולה הולכות ומקבלות את ערכן האמיתי, הולכות ומכירות את עצמן לאטן בהמשך החיים, מתאדרות ומתכוננות ומתחזקות באמת. צמח צבי, א, עמ' קצח. במילים אחרות, מטרת התנועה לחשוף את הגרעין ה'אמיתי' של הפעילות הציונית, ובכך לגלות את משמעותו האוטנטית של הקיום הלאומי.

חרף המאמצים הארגוניים שהושקעו בבריטניה, בשווייץ, בהולנד ובארצות-הברית, התנועה החדשה לא עוררה הדים של ממש.

לעומת זאת, מנהיגותו הכריזמטית של הרב צבי יהודה קוק חוללה מהפכה בתוך המנגנון הצייוני הדיתי, והשפעותיה של מנהיגותו על המסד הזה היו מפליגות. 'ענינו של נשיא', טען הרצי"ה, 'הוא התנשאות במובנה החיובי - גילוי שיא הכללי-ישראליות'.⁸³ המנהיג הוא קולו האמיתי של העם, אמר. יתר-על-כן: המנהיג יודע דעת עליון, והוא חושף את דרכי ההשגחה האלוהית לקהל. אם אדם מן השורה מבחין בפרטים בלבד, הנה המנהיג רואה את התמונה הכוללת. לפיכך לא היסס הרצי"ה לערער על הלגיטימיות של השלטון הנבחר של מדינת ישראל כאשר זיהה התנגשות בינו לבין רצון 'כלל ישראל' הנחשף על-ידי המנהיג האלוהי. תלמידיו יאמרו עליו: 'רבנו לימדנו לראות מתוך המאורעות, עליותיהם וירידותיהם, את המהלך ההיסטורי האלהי המקיף את עם ישראל בדורות אלה'.⁸⁴ אחד המיוחדים שבתלמידים, הרב צבי ישראל טאו, ניסח את תכונות 'הניגש לפעול בענייני ציבור', שכולן שזורות בלהט האמונה והמשיחיות ובשכנוע פנימי רב בכך שהמנהיג אכן מכיר את מניעיו האמיתיים של היהודי, מאמין כחילוני.⁸⁵ בהמשך לכך ניסח הרב את המדרג האידיאלי הראוי של תנועת 'המזרחי', החל מראשיה וכלה בהמוניה:

בראש התנועה עומדים אנשי הסגולה, המקיפים את התורה כולה, עם ענפי המדע והתפתחות החיים כולם; אחריהם - אלו המבינים את הרעיון בכללו ומתפללים להתגשמותו, שמחים במציאותם של יחידי הסגולה המבינים את עומק הרעיון, וחפצים לאחוז בשיפולי גלימתם; אחרי כן מתפשט הרעיון בקדושתו בציבור שלם ונעשה למטבע חינוכית, תפיסה ברורה, בכל אחד כפי מדרגתו והבנתו. כל זה מתוך פעולתם של יחידי הסגולה האלה, המאחדים בתפיסתם עולמות רחוקים, הסותרים ומנוגדים מאוד זה לזה במציאות המעשית, המתפרטת לתפיסות עולם ולמפלגות.⁸⁶

83. שיחות רב צבי יהודה, 'בראשית', עמ' 419. וראו: א' דון-יחיא, 'פונדמנטליזם דתי ורדיקליזם פוליטי: הישיבות הלאומיות בישראל', בתוך: א' שפירא (עורכת), עצמאות - 50 השנים הראשונות, ירושלים תשנ"ח, עמ' 438-441, 446.

84. הרב שלמה אבינר, מקדם לבית-אל, א, ירושלים תש"ן, עמ' 206.

85. הרב טאו הגדיר את 'הבניין הנפשי' של המנהיג כ'אמונה. אמונה בנצח ישראל, אמונה בגאולתם של ישראל ההולכת וצומחת קמעה קמעה, אמונה בטיב הפנימי הגנוז בלב כל אחד ואחד מאישי האומה, בהיותו איבר מהחינוניות הארגאנית הכללי-ישראלית השלמה'. הרב צבי ישראל טאו, לאמונת עתבו, א, ירושלים תשנ"ה, עמ' יב. התאמת התכונות לדמותם הכריזמטית של הראי"ה והרצי"ה משתקפת גם בקביעה, ש'תפקידו של הנביא' הוא 'ללמד סגוריא על הדור'. שם, עמ' קי"ג. לדידו של הרב טאו, המנהיג משקף את 'רוח האומה'. והשוו: א' דון-יחיא, שם, עמ' 449-450.

86. לאמונת עתבו, א, עמ' עה.

תלמידי הרצי"ה ממשיכים אפוא להציג את המנהיג האידיאלי כאישיות ששורשה למעלה, בעולמות העליונים; משם היא שואבת את כוח הנהגתה, המאחד שמים וארץ. שכבת ההנהגה במודל זה שואבת את כוחה מהתחככות במנהיגים האידיאליים תוך התבטלות עצמית והכנעה ('לאחוז בשיפולי גלימתם'). אחד ההבדלים בין המודל המדיני האפלטוני, למשל, לבין המודל שהצמיחו תלמידי הרצי"ה מתבטא בזמניותה של ההבחנה בין המעמדות, עד להתממשותה של הגאולה השלמה. אז תהיה התפיסה החודרת של מניעי המציאות לנחלת הכלל.

בפעילות אידאולוגית, אינטנסיבית וחדורת השראה הצליח חוגו של הרצי"ה, בהנהגתו הפעילה, ל'אייך' את הממסד הציוני הדתי לפי אמות-המידה שלו. הצגת מעמדה של ארץ-ישראל כסוגיה המרכזית המעסיקה את 'המזרחי' חשפה בקשה לטוטליזציה של השינוי. לכך התלווה מאבקו של הרצי"ה לדה-לגיטימציה של השלטון אגב אלימות מילולית חריפה, ובמאורעות כמו פינוי ימית - גם במידה מסוימת של אלימות פיזית.⁸⁷

תלמידיו של הרצי"ה חשו עצמם ככלי וכמדיום לפעילותו של הרב. הם ראו בו שותף לקב"ה בהשגחתו האלוהית על מאורעות הדור,⁸⁸ ולא נמנעו מרמיזות על הנהגה מתוך חזון והשראה אלוהית.⁸⁹ כבר עמדנו על העובדה, שהרצי"ה היה סמכות רוחנית חשובה בתנועת ההתנחלויות רבת העוצמה בשעתה, גוש-אמונים; לימים השתלטו דעותיו ומגמותיו על רוב אנשי הציונות הדתית, החל מתנועת הנוער בני-עקיבא וכלה ברוב הנציגים הנבחרים של המפד"ל בשלטון. ההנהגה המהפכנית הטוטלית של הרצי"ה התבטאה בתפיסת דרכו ומאבקו, הן בעיני עצמו והן בעיני תלמידיו, כחלופה הציונית היחידה, תוך חוסר סובלנות כלפי גישות אחרות.⁹⁰ טיפוס המנהיגות של חוג הראי"ה, שנאבק בראשיתו מחוץ למסגרת, הפך אפוא למנגנון הממסדי מבית.⁹¹

87. ההתבטאויות נאספו בחיבור ארץ הצבי, בית-אל תשנ"ה. לניתוח הדברים ראו: ד' שוורץ, ארץ הממשות והדמיון, עמ' 116-121. על המאבק על פינוי סיני ומקומה של האידאולוגיה במסגרתו ראו: ג' ארן, ארץ-ישראל בין דת ופוליטיקה. וראו: א' דווידיא, שם, עמ' 463-467.

88. ד' שוורץ, ארץ הממשות והדמיון, עמ' 122. והשוו לדברים שכתב הרב ח"א שורץ בעקבות פטירתו של הרצי"ה: "זכה רבנו הכ"מ [הנני כפרת משכבו] להיות דיין אלוהים, הנעשה שותף להקב"ה בבריאת שמים וארץ, בדור של "גדול יום קבוץ גלויות כיום שנבראו בו שמים וארץ", והוא "יושב עם המלך במלאכתו", ומברך, ומלבן, ומכריע, פסקי הלכות ציבור, סדר הלכות בניין האומה הישראלית מתוך מצוות מלחמת ירושתה את ארצה ויישובה'. מתוך התורה הגואלת, עמ' 11.

89. 'רבנו, הכ"מ, היה כולו כבוד, כולו אור, כולו שכינה ... זה היה סוד האור, סוד השכינה, שחפף על רבנו, הכ"מ, באופן תמידי, יום יום, ושעה שעה, ולעילא ולעילא, באופן פלאי ממש, ביום שבת קודש' (שם, עמ' 10).

90. ד' שוורץ, ארץ הממשות והדמיון, עמ' 120; י' גורני, החיפוש אחר הזהות הלאומית, תל-אביב תש"ן, עמ' 218.

91. תהליך זה הולם את טיפוס המנהיג הכריזמטי של ובר. בלשונו של אייזנשטדט: 'גדולתו של מנהיג

יתר-על-כן: הכריזמה של הרצי"ה השליטה את מהפכת 'החויץ' של הראי"ה מבחינה נוספת על סוגיית מעמדה של ארץ-ישראל. מנהיגותו של הרצי"ה הניחה יסוד להפיכתם של חניכי ישיבות, היושבים באוהלה של תורה, לגרעין של מנהיגות פוליטית ואידאולוגית בציבור הציוני הדתי. היה מי שרמז, כי הכושר הכריזמטי של הרצי"ה, הווה אומר הראי"ה 'הפנימית' והכוללנית של התהליך המשיחי, עבר לקבוצת התלמידים.⁹² בכך קרמו עור וגידים היעד והחזון ההיסטוריים שעמדו לנגד עיני הראי"ה בהקימו את הסתדרות דגל-ירושלים. הרב מאיר בר-אילן חזה התפתחות זו, אם כי לא שיער עד לאן תגיע, כאשר אמר: 'אם היו מכשולים מעשיים על דרכה של ההסתדרות דגל-ירושלים, או עסקני-הדור לא הזדהו עם דעתו של הרב קוק בדבר הזה - הפעולה לא הצליחה. אלא כל הדברים שמנה ודרש הרב קוק בדגל-ירושלים, בתוכניתו שהוציא,

כאריזמטי אינה נבחנת רק בכושרו לחולל מאורע בודד או אף להקים תנועה גדולה, אלא גם בכוחו להותיר רשמו על מבנה מוסדי ולשנות מסגרת מוסדית כלשהי, כשהוא משפיע עליהם מחזונו הכאריזמטי, ומעניק למשרות או לאספקטים הקבועים הסדירים של הארגון החברתי מהילתו. כאן מיטשטשת לחלוטין הדיכטומיה בין הנטיות הכאריזמטיות לבין השגרה התקינה של הארגון החברתי, דומה כאילו נגזר עליה שלא תשוב ותופיע אלא בתקופות של התפררות ושינוי קיצוניים'. הקדמה לחיבור של ובר, על הכאריזמה ובניית המוסדות, עמ' יד. וראו עוד שם, עמ' כח. ראוי לציין, כי יוצני ההתאחדות של סיעות המפד"ל ('למפנה', 'ליכוד ותמורה', 'הצעירים' וכו') סביב ההתנחלויות החלו להתגלות בימי ההתנגדות לפינוי יושבי קדם לאחר שהועברו מסבסטיה. להתנגדות זו הצטרף אפילו חבר הכנסת דאז אברהם מלמד, שהיה ידוע באורינטציה השמאלנית שלו. לפי המודל המסתמך על ובר, ממשיך המאבק של הדמות הכריזמטית במסגרות ממש בעצם ימים אלו, בפרישתו של הרב טאו ותלמידיו מיישיבת מרכז-הרב ובהקמת ישיבה חלופית. הרב טאו וחסידיו יצאו נגד הקמת מכון להוראה מטעם משרד החינוך בישיבה, מכון העתידי להקנות מקצוע לתלמידים היושבים שנים רבות בין כותלי הישיבה. התנגדותו של הרב טאו נסבה במישורין על חדירת המנגנון הממסדי (קרי: משרד החינוך) לישיבה, והיא ממשכה כאמור את התנגדותו של הראי"ה לצעדי 'המזרחי' ובכללה הקמת גוף חלופי (דגל-ירושלים), של הרב חרל"פ ושל הרצי"ה. המנהיגות הכריזמטית איננה שלמה עם הממסד, אף אם זהו הממסד שהיא עצמה הקימה אותו.

92. 'אלה הצופים פנימה, הרואים את המהלך הפנימי של ההיסטוריה, הם יראו "בשוב ה' ציון". ולכן זקוקים המבשרים לעלות על הר גבוה, כאדם ההולך לטיול ארוך, שרק אם יצפה בתחילתו מהר גבוה, וידע את המסלול לאשורו, יוכל אחר-כך לרדת אל הגאיות והעמקים, וגם שם לא יאבד את הכיוון הנכון. וכך גם בדור הגאולה, רבים הם המשכרים ... אולם אלה העולים על הר גבוה ומשם צופים את דרכי הגאולה ומגמתה, הם לא נבהלים. "הרימי אל תיראי" הם קוראים בקול גדול לעם ישראל, הם מבינים את המגמה העליונה של הגאולה ומעמקים חקר, כיצד היא מופיעה בכל המהלכים כולם'. הרב מ' בלייכר, מגלות לתקומה, חברון תשנ"ה, עמ' 23. על הפיכתן של הישיבות הלאומיות לשכבת הנהגה ראו גם א' דון-יחיא, שם, עמ' 431-470. במידה מסוימת התרחש בקרב תלמידי הרצי"ה תהליך דומה לתהליכים שהתרחשו בקרב הקיבוץ הדתי, שבו עברה הכריזמה מיחידים לקבוצה. ראו: פישמן, בין דת לאידאולוגיה, ירושלים 1990.

נעשו במשך הזמן לשדה פעולתו ונחלתו של 'המזרחי'⁹³. מה שהחל בחזון, בשאר-רוח ובפילוסופיה מופשטת נעשה לפרוגרמה אופרטיבית של הממסד הציוני הדתי כמעט בשלמותו. מה שהחל כאנטי-ממסדיות התמסד והפך לראש הדגל של המחנה. תהליך זה ממצה את מפעלו של הרצי"ה ואת תוצאותיו של הלהט המשיחי בקרב הציבור הציוני-הדתי ובהנהגתו.

93. מ' בראילן, *מוולוז'ין עד ירושלים*, ג, תל-אביב תשל"א, עמ' 591. והשוו לדבריו של הרב צבי ישראל טאו: 'תנועה זו [דגל-ירושלים] לא המשיכה אמנם להתקיים אחר פטירת הרב, אולם האמת שבגרעינה היסודי לא בטלה'. הרב צ"י טאו, *לאמונת עתנו*, א, עמ' מד.